

NÕUKOGUDE LIIDU 1939/40. AASTA BALTI- POLIITIKA VENEMAAL ILMUNUD UUSIMAS KIRJANDUSES

Magnus ILMJÄRV

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; magnus.ilmjarv@tlu.ee

On vaadeldud Nõukogude Liidu Balti-poliitikat 1939/40. aastal ja selle kajastumist Nõukogude Liidu ning uusimas vene ajalookirjanduses. On võrreldud nõukogude ajal ja tänapäeval esitatud seisukohti. Uurimisobjektiks on populaarteaduslikud raamatud, monograafiad, kõrgkoolidesse astujatele mõeldud õppevahendid, kõrgkooliõpikud ja dokumentide kogumikud.

1939/40. aasta sündmused Balti riikides on üks neist ajalooteemadest, mis püsib endiselt huvi keskpunktis ja takistab ka nüüd Balti riikide ning Venemaa vaheliste suhete normaliseerumist. Artiklis on vaadeldud, kuidas on käsitletud Balti riikidega 1939/40. aastal toimunut Venemaal. Tegemist on probleemiga, mis vajaks palju pikemat analüüsi kui siinkohal võimalik. Artikli eesmärgiks on vaadelda, kuidas on Venemaal ilmunud kirjanduses käsitletud 1939. aastal Balti riikidega sõlmitud baaside lepinguid ja sellele järgnenud okupeerimist ning inkorporeerimist 1940. aastal, ja võrrelda nüüd valitsevaid seisukohti nõukogude aja omadega. Esimeses osas on võrreldud nõukogude ajal ilmunud kirjandust tänapäeva kirjandusega. See võimaldab esile tuua teatud stampe, mis on kandunud praegusaega.

Ajal, mil Balti riigid olid Nõukogude Liidu koosseisus, ei olnud võimalik sõdadevahelist Balti riikide välis- ja sisepoliitikat objektiivselt uurida. Nõukogude ideoloogia ja propaganda teenistuses olev ajalooteadus tegeles peamiselt töölis- ning revolutsioonilise liikumise küsimustega, mida vaadeldi ka seoses välispoliitikaga. Rõhutati, et ajaloo liikumapanevaks jõuks on massid, st töölisklass. Töölisklassi solidaarsus oli omakorda rahvusvaheliste suhete keskne element, mille valguses vaadeldi ka Baltimaade ja Nõukogude Liidu vahelisi suhteid.

NÕUKOGUDE HISTORIOGRAAFIA

Nõukogulikule ajalookäsitlusele oli omane ajaloo ühekülgne, kommunistlikust maailmavaatest lähtuv tõlgendamine ja ajaloo kajastamine Nõukogude Liidule positiivsest küljest. Nõukogude Liitu kujutati riigina, kes ainsana maailmas armastas tõeliselt rahu. Sellest tulenevalt kujunes historiograafias üsna omäoline pilt: kui teised riigid lähtusid rahvusvahelistes suhetes oma huvidest, siis Nõukogude Liit võitles rahu eest ja demonstreeris maailmale oma rahuarmastust. Nõukogude ajalooteaduse järgi esines Nõukogude Liit kogu aeg ka Balti riikide iseseisvuse kaitsja rollis. Rahulepingute sõlmimine Balti riikidega 1920. aastal, mittekallaletungilepingute sõlmimine 1932. aastal ja vastastikuse abistamise lepingute sõlmimine 1939. aastal kuulutati Nõukogude rahupoliitika erideadeks näideteks. Samas väideti, et Baltikumi minevik ja olevik on olnud Venemaa ning Nõukogude Liiduga lahutamatu seotud. Ka tulevik väideti olevat lahutamatu seotud Nõukogude Liiduga. Nõukogude välispoliitikat näidati äärmiselt positiivses valguses, Balti riikide oma aga reaktsioonilisena. Väideti, et Euroopa välispoliitilise kriisi vallandasid eelkõige Versailles' leping, Inglise-Saksa laevastiku leping ja Müncheni leping.

Olulistest sündmustest, näiteks Molotovi-Ribbentropi lepingu lisaprotokollist, mille avalikustamine võinuks Nõukogude Liidu mainet kahjustada, püüti vaikida. Molotovi-Ribbentropi lepingu sõlmimist käsitleti rahvusvahelise olukorra pealesunnitud käiguna. Allikad, mis näitasid lepinguga kaasaskäiva lisaprotokolli olemasolu, kuulutati võltsinguiks.¹ Kõigi kolme Balti riigi välispoliitika eesmärgiks peeti Nõukogude-vastaste intriigide või koguni agressiooni ettevalmistamist. Balti riikides kehtinud autoritaarrežiimi nimetati fašistlikuks. Balti riikide juhte süüdistati selles, et nad ei tuginenud Nõukogude Liidu rahuarmastavale välispoliitikale, keeldusid vastastikuse abistamise lepingu sõlmimisest juba 1935. aastal ja et nad rikkusid 1939. aastal sõlmitud vastastikuse abistamise lepingut.

Kõigis nõukogude autorite töödes tsiteeriti nn marksismi-leninismi klassikuid ja Nõukogude riigijuhte, kelle töödel ning seisukohavõttudel polnud Balti riikide välis- ja sisepoliitikaga mingit seost või oli seda väga vähe. Metodoloogiline alus leiti just siit. Eesmärk oli tõestada, et Balti riigid inkorporeeriti Nõukogude Liitu lepingute alusel ja sisemisest arengust tulenevalt, töötava rahva tahtel. Väideti, et 1940. aasta sündmustega pandi maksma ajalooline õiglus, mis oli lakanud olemast Inglise, Prantsuse ja Ameerika imperialistide 1919. aasta interventsiooni tagajärjel. Nii näiteks väitsid ajaloolased Aleksandrs Drizul ja Viktor Maamägi, et 1940. aasta revolutsioon Baltikumis oli üks esimesi sotsialistlikke revolutsioone maailmas, kus proletariaat saavutas võidu kodanluse üle relvastatud ülestõusuta. Mõlemad väitsid, et see kinnitas Lenini geniaalset ennustust, et sotsialistlikku revolutsiooni on võimalik teostada rahumeelselt – parlamenti kasutades. See nn

¹ Vt Ajaloo võltsijad. Ajalooline ülevaade hitlerliku agressiooni ja Teise maailmasõja ettevalmistamise ja arenemise tõelisest käigust, seoses Ameerika Ühendriikide Riigidepartemangu poolt Saksa välisministeeriumi arhiivmaterjalide avaldamisega. Ajalehtede Kirjastus, Tallinn, 1948, 79.

revolutsiooniteooria oli oma olemuselt üsna primitiivne. Deklareeriti lihtsalt, et mälestus nõukogude võimust 1919. aastal jättis töötava rahva mällu kustumatu jälje ja et võimsa Nõukogude Liidu olemasolu ning selle pidev tugevnemine ja sotsialistliku ülesehitustöö edusammud avaldasid maailma rahvaste saatuse kujunemisele ning võitlusele rõhujate vastu suurt revolutsioneerivat mõju. Eeltoodust tehti järeldus, et 1940. aasta juunis pühkis töötav rahvas riigitüürilt fašismimeelse kodanliku kliki, aitas võimule rahvalitsuse ning et kakskümmend aastat kestnud kodanluse võimutsemise lõpp oli ajaloo seaduspärasus.² Tõsi, ajastu olemust ja iseloomu silmas pidades oleks asjatu tagantjärele soovida, et toona oleks Molotovi-Ribbentropi lepingu salajasest lisaprotokollist avalikult kirjutatud. Samuti seda, et 1940. aasta sündmuste puhul oleks räägitud Punaarmee ja Nõukogude Liidu emissaride Andrei Ždanovi, Andrei Võšinski ning Vladimir Dekanozovi erilisest rollist. Teame, et Nõukogude Liidus valitses totaalne tsensuur.

VENEMAA HISTORIOGRAAFIA

Tänapäeva vene ajalookirjandus on Balti-küsimusele suhteliselt vähe tähelepanu osutanud. Nõukogude Liidu suhteid Balti riikidega on käsitletud enamasti vaid Nõukogude Liidu välispoliitikat kajastavates uurimustes. Mitmed nõukogude perioodist tuntud autorid on oma uurimistööd jätkanud ja oma varasemaid seisukohti vaid veidi revideerinud. Osale uutest autoritest on nõukogude ajal ilmunud kirjandus autoriteetseks ajalooallikaks.

Populaarteaduslikest raamatutest võiks näiteks tuua: Mihhail Krõssini 2007. aastal ilmunud “Balti fašismi” ja Juri Jemeljanovi “Miks nad ei armasta pronksõdurit?”. Krõssin on väitnud, et Balti riigid sattusid Nõukogude Liidu koosseisu nii, et sellega ei rikutud toona kehtinud rahvusvahelist õigust. Krõssini põhiseisukohad on järgmised: Nõukogude Liitu ei saa Balti riikide okupeerimises süüdistada, kuna faktid lihtsalt ei luba seda teha. Ühinemine Nõukogude Liiduga toimus kohalike kommunistide aktiivsel kaasabil ja elanikkonna märkimisväärse osa toetusel; Nõukogude Liit andis Leedule üle tema endise pealinna – seda tänu just Molotovi-Ribbentropi paktile – ja pärast sõda sai Leedu Nõukogude Liidult veel Klaipeda. Krõssin leiab, et kõik, mis juhtus, ei toimunud mitte Kremli initsiatiivil, vaid Eesti, Läti ja Leedu parlamendi palvel ning et juriidilisest vaatevinklist vaadates oli kõik laitmatult tehtud. Ta rõhutab, et Balti riikide ühinemine fikseeriti ka Jalta konverentsil Stalini, Churchilli ja Roosevelti allkirjaga; Nõukogude Liidu koosseisus oli Balti liiduvabariikidel palju iseseisvam seisund kui varem ühinenutel ja et liiduvabariikidel oli formaalselt õigus ka lahku lüüa.³ Ka Jemeljanovi

² **Saat, J.** Nõukogude võim Eestis. Oktoober 1917–märts 1918. Tallinn, 1975, 463; vt ka Revolutsioonist revolutsioonini. 1905–1940. Toim H. Arumäe, J. Kahk, A. Panksejev, K. Siilivask. Eesti Raamat, Tallinn, 1975.

³ **Крысин М.** Прибалтийский фашизм. История и современность. Издательский дом Вече, Москва, 2007, 6–7.

lähene misviisi ei erine Krõssini omast palju. Ta tõdeb, et salalepingutel või avalike lepingute salajastel lisadel ei saa olla juriidilist jõudu neile, kes ei ole lepingu osalised ega tea ka sellise salalepingu olemasolust. Edasi väidab autor, et KGB kaastööline V. Sidak on tõestanud, et fotokoopiaid kadunud salajastest lisaprotokollidest on võltsingud. Jemeljanov oletab, et 1939. aasta 23. augustil ja 28. septembril sõlmitud lepinguga kaasaskäivate salajaste lisaprotokollide puhul on tõenäoliselt lihtsalt tegemist läbirääkimistel osalenud Saksa delegatsiooni liikmete esialgsete ülestähendustega selle kohta, mida Kremliis räägiti.⁴ Jemeljanov väidab ka, et alad, kus peatusid Saksamaa ja Nõukogude Liidu relvastatud jõud, ei vastanud mitte alati “salajaste protokollide” tekstile, ja seepärast on selge, et need polnud täitmiseks kohustuslikud. Jemeljanov toob ilma igasuguse analüüsita esile samad argumentid, mida nõukogude ajaloolased kasutasid 1939/40. aastal Balti riikides toimunu õigustamiseks: Balti riikide valitsevad ringkonnad vallandasid Talvesõja ajal nõukogudevastase kampaania, arutasid Nõukogude-vastase sõjalise liidu sõlmimist jne. Peatükk, mis puudutab Balti riikide okupeerimist, kannab pealkirja “Juunirevolutsioonid”, peatükk, milles on kirjeldatud inkorporeerimist, aga “Sotsialistlik valik Eestis, Lätis ja Leedus”.⁵ Ultimaatumit nimetab Jemeljanov Nõukogude valitsuse poolt tehtud esildiseks (*представление*). Jemeljanovi järgi kaasnes Nõukogude vägede tulekuga Balti riikidesse töelisklassi võitluse aktiveerumine fašistliku režiimi vastu. Seejuures näib autor uskuvat, et Leedu pealinn asus juba 1940. aasta juunis Vilniuses.⁶

Nõukogude Liidu sõjalist ekspansiooni läänenaabrite vastu 1939/40. aastal on põhjalikult käsitlenud vene sõjaajaloolane Mihhail Meltjuhhov.⁷ Kuid Balti riikidele on ta oma uurimuses pühendanud ainult ühe peatüki. Meltjuhhov on vaadelnud ainult maaväe tegevust. Venemaa Kaitseministeeriumi Sõjaajaloo Instituudi ühe allüksuse juhi polkovnik Sergei Kovaljovi sulest pärineb uurimus “Nõukogude väed Eesti territooriumil 1939.–1940. aastal”.⁸ Umbes pool Kovaljovi monograafiast on pühendatud välispoliitilise olukorra kirjeldamisele – populaarteaduslikus vormis on käsitletud juba teadaolevaid aspekte. Uurimuses kasutatud primaarsete allikate – arhiiviallikate – ring on äärmiselt piiratud. Kovaljov ei kasuta sõnu *ultimaatum* ja *okupatsioon*. Ultimaatumit nimetab ta Nõukogude valitsuse nõudmiseks (*требование*), okupatsiooni aga vägede sisenemiseks (*ввод войск*) või sisseviimiseks ja arutleb, kui õigustatud oli Nõukogude Liidu tegevus Balti suunal. Seejuures tõdeb autor, et Baltikum oli, on ja jääb Venemaa jaoks eluliselt tähtsaks regiooniks. Molotovi-Ribbentropi lepingust rääkides tõdeb autor, et Nõukogude valitsust sundis lepingut sõlmima Saksamaad itta suunata tahtvate lääneriikide

⁴ **Емельянов Ю.** Прибалтика. Почему они не любят Бронзового солдата? Издатель Быстров, Москва, 2007, 231–232.

⁵ Ibid., 259–282.

⁶ Ibid., 265.

⁷ **Мельтюхов М. И.** Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 гг. (документы, факты, суждения). Вече, Москва, 2000.

⁸ **Ковалев С. Н.** Советские войска на территории Эстонии 1939–1940 гг. Институт военной истории Министерства обороны Российской Федерации, Новик, Санкт-Петербург, 2005.

tegelik poliitika; Balti riikide suhtes langetatud otsused olid aga tingitud Nõukogude juhtkonna prognoosist: Baltikumist ja Soome lahe kallastest saab eelseisvas sõjas üks peamisi sõjateatreid ning et Soome ja Eesti kasutavad koos Nõukogude laevastiku tõrjumiseks Vene impeeriumi rajatud kaitsesüsteeme. Kovaljov leiab, et Molotovi-Ribbentropi lepingu tagajärjel tekkinud olukorraga kindlustas Nõukogude Liit endale kontrolli Soome lahe üle, aga vastastikuse abistamise lepingu sõlmimisega likvideeris võimaluse, et Saksamaa egiidi all oleksid Balti riikide territooriumil tekkinud marionettriigid. 1940. aasta juunis toimunud rääkides tõdeb Kovaljov, et see oli tingitud Eesti-poolsest pakti rikkumisest ja Nõukogude Liidu strateegilise kaitse vajadusest:

Balti riikide Nõukogude Liitu võtmisega saavutas Nõukogude juhtkond peamise strateegilise eesmärgi, mille sisuks oli nihutada edasi maa läänepiire 200–400 kilomeetrit, mis oli õigustatud maa kaitsevajadustest tulenevalt, ja seejuures mitte rääkides sellest, et riigi koosseisu toodi tagasi need alad, mis olid kaotatud kodusõja aastatel, – see oli juba iseenesest akt, mis taastas ajaloolise õigluse.⁹

Sõjalisest aspektist lähtudes on Punalipulise Balti Laevastiku tegevust nimetatud perioodil Venemaa Sõjamerelaevastiku Arhiivi materjalidele tuginedes käsitletud vene ajaloolane Pavel Petrov. Ta on uurimuses “Balti laevastik, Soome gambiit” kirjeldanud Nõukogude laevastiku sõjalisi operatsioone. Ka tema pole arutlenud okupatsiooni ega anneksiooni üle. Ta tõdeb, et õnnestunud mereväebaaside loomine Eestis ja Lätis andnuks teoreetiliselt hea võimaluse operatsioonideks Lääne-merel, näiteks võimaldanuks ühe ööga paisata dessandi Ojamaale.¹⁰

Venemaal ilmunud rahvusvahelise õiguse käsitlustes on 1939/40. aastat puudutavad seisukohad järgmised: okupatsioon tähendab ühe sõdiva poole poolt mingi maa-ala või selle osa ajutist hõivamist sõjalise konflikti käigus, ilma et hõivatud territooriumi suveräänsus läheks okupeerijale; Nõukogude Liit polnud Balti riikidega sõjaseisukorras ega pidanud nende vastu sõjategevust ka ilma sõda kuulutamata. Rõhutatakse, et sellest tulenevalt pole termin *okupatsioon* kasutatav selles mõttes, mis toimus Balti riikidega 1940. aastal, ja et Teise maailmasõja ajal oli nendes riikides ainult Saksa okupatsioon. Leitakse, et Balti riikide puhul on siiski võimalik rääkida anneksioonist – ühe riigi ühendamisest teisega. Aga siinkohal väidetakse, et Briand'i-Kelloggi lepingu ja Rahvasteliidu pakti alusel kujunes Teise maailmasõja alguseks välja põhimõte (reegel), mille järgi loeti juriidiliselt kehtetuks sõja tagajärjel teostatud anneksioon – kui riik rikkus endale võetud kohustusi – ja et ainult sõja tõttu teostatud anneksioonid ei toonud kaasa vallutatud riigi õigusliku subjektsuse hävimist. Edasi väidetakse, et kuna Nõukogude vägede sisenemine Balti riikide territooriumile toimus Eesti, Läti ja Leedu valitsuse formaalsel nõusolekul ning kuna ultimaatum võeti vastu ja sõjalist konflikti ei toimunud, siis ei saa rääkida ebaseaduslikust anneksioonist. Edasi nenditakse, et Balti riigid olid sunnitud vastu võtma ultimaatum, mis ei sisaldanud mingeid

⁹ Ibid., 164.

¹⁰ **Петров П.** Балтийский флот. Финский гамбит. Яуза, Москва, 2005, 385; vt ka **Петров П. В.** Освоение Прибалтики: КБФ в Эстонии и Латвии (октябрь 1939–февраль 1940 гг.). – Тайфун, 2000, 4.

otseseid ähvardusi. Väidetakse, et vägede sisseviimise järel säilitasid Balti riigid oma territooriumi suveräänsuse, mis ei läinud üle Nõukogude Liidule. Lõpuks tõdetakse, et Balti riikide annekteerimise erilisus seisneb selles, et need annekteeriti lepingu alusel, ilma okupatsioonita: Nõukogude väed asusid anneksiooni hetkel Balti riikide territooriumil ja seda mitte relvastatud kallaletungi tulemusel, millele ei antud vastulööki, vaid nende valitsuste nõusolekul.¹¹

V. Fortunatovi teoses “Isamaa ajalugu. Eksamivastused kõrgkoolide üliõpilastele” on Balti-küsimuse kohta räägitud järgmist: Müncheni leping ignoreeris Nõukogude Liidu huve. Kuna Saksamaa ja Nõukogude Liidu huvid langesid kokku ja mõlemad kartsid, et nad tõmmatakse sõtta kahel rindel, sõlmisid nad 23. augustil 1939 mittekallaletungilepingu, millele lisandus salajane lisaprotokoll, millega piiritleti mõjusfäärid Euroopas ning jagati Poola. Talvesõjast rääkides tõdeb autor, et Nõukogude Liit visati Rahvasteliidust välja kui agressor. Kui Poola puhul ütleb autor, et Nõukogude Liit okupeeris Ida-Poola alad, siis Balti riikide puhul on kirjutatud ainult, et pärast seda, kui Saksamaa oli 1940. aasta suvel purustanud Prantsusmaa, kukutati Eestis, Lätis ja Leedus profašistlik valitsus ning seal moodustatud uued võimuorganid esitasid palve Nõukogude Liitu astumiseks.¹²

I. Bablenkova, V. Akimovi ja E. Surova raamatus “Täielik kursus. Venemaa ajalugu. Kolme päevaga kõrgkoolidesse astujatele” esitatud seisukohad on järgmised: Nõukogude-Saksa mittekallaletungilepingule lisandus salajane lisaprotokoll, millega Nõukogude Liit ja Saksamaa määratlesid mõjusfäärid Balti merest Musta mereni; lepingu tulemusel ründas Saksamaa Poolat, leping võimaldas vägivaldselt liita Poola idaalad – Lääne-Valgevene ja Lääne-Ukraina – ning alustada agressiooni Soome vastu; aga 1940. aasta suvel võimaldas see faktiliselt annekteerida Balti riigid. 28. septembril 1939 Saksamaaga sõlmitud sõprus- ja piirilepingut on hinnatud negatiivselt: see tekitas lääneriikides masendust ja võimaldas rääkida Nõukogude Liidust kui agressorist ning fašismi käsilasest. Molotovi-Ribbentropi lepingu salajast lisaprotokolli on hinnatud täiesti negatiivselt:

Idee mõjusfääridest koos hitlerliku Saksamaaga on juba iseenesest sügavalt amoraalne. Salajase lisaprotokolli allakirjutamist stalinliku juhtkonna poolt pole võimalik hinnata teisiti kui rahvusvahelise õiguse jõhkra rikkumist. Hilisematele kinnitustele vaatamata ei vähendanud leping pinget, vaid hoopis suurendas sõja puhkemise võimalusi Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel, kuna selle tagajärjel kadus kahe riigi vahelt neutraalsete riikide vöö.¹³

Autorid väidavad, et Nõukogude Liidu sõjalises juhtkonnas tekitas pakt enesega rahulolu ja enesekindlust ning usku, et sõda ei alga niipea.

A. Vahramejevi ja S. Kulešovi sulest ilmunud “Ülevaates Nõukogude välispoliitikast 1917–1991”, mis on mõeldud kõrgkoolides kasutamiseks, on räägitud avameelselt Molotovi-Ribbentropi lepingust ning sellest, kuidas Nõukogude Liit

¹¹ **Черниченко С. В.** Теория международного права. Том II. Старые и новые теоретические проблемы. НИМП, Москва, 1999, 72–79.

¹² **Фортунатов В. В.** Отечественная история. Экзаменационные ответы для студентов вузов. 2-е издание. Питер, Москва, 2007, 170–171.

¹³ **Бабленкова И. И., Акимов В. В., Сурова Е. А.** Полный курс. История России за 3 дня. Для поступающих в вузы. Эксмо, Москва, 2006, 167.

ründas 1939. aasta septembris Poolat seljatagant ja surus seejärel sõjalise ähvarduse abil Balti riikidele peale vastastikuse abistamise lepingud ning avaldas neile survet ka pärast nende sõlmimist. Autorid on kirjeldanud, kuidas Balti riikidele esitati mitmesuguseid süüdistusi: nad ei täida lepingut ja kavatsevad astuda sõtta Soome poolel ning et Balti sõjavägede staabid löid vastastikused sidemed. Edasi on kirjutatud, kuidas sellele tuginedes nõudis Kreml nõukogudevaenulikult meeles-tatud isikute valitsustest eemaldamist: Balti riikidesse saadeti Nõukogude emissarid Ždanov, Dekanozov ja Võšinski, kes dikteerisid uute valitsuste koosseisu; sama-aegselt valmistati Nõukogude agentide ja kohalike kommunistide kaasabil ette valitsusvastased demonstratsioonid ning miitingud. Toimusid valimised, mille järel nõudsid vastvalitud parlamendid nõukogude võimu kehtestamist, ja pöördusid Nõukogude Liidu poole palvega võtta nad Nõukogude Liitu. Balti riike puudutava osa lõpus tõdetakse, et Stalin kasutas müüti Saksamaa ohust selleks, et haarata enda kätte Balti riigid ja seada seal sisse nõukogude võim.¹⁴

S. Samõgini välja antud õppevahendis “Venemaa ajalugu. Spikrid kõrgkoolide tudengitele” on väidetud, et pärast Müncheni kokkuleppe sõlmimist vähenes Nõukogude Liidu usaldus lääneriikide vastu tunduvalt; Nõukogude Liidu Euroopa-poliitikale avaldas olulist mõju Jaapani agressiivne poliitika Kaug-Idas; sõjaohu suurenemisest tulenevalt langetas Nõukogude valitsus otsuse sõlmida Saksamaaga mittekallaletungileping. Seejuures pole eitatud salajase lisaprotokolliga olemas-olu. Edasi on öeldud, et mittekallaletungilepingut sõlmides soovis Nõukogude Liit lahendada kaht probleemi: ühelt poolt vähendada kas või mingiks hetkeks suure sõja ohtu ja teisalt laiendada Nõukogude Liidu mõju Ida-Euroopas. Tõde-takse, et pärast seda, kui Saksamaa oli Poolat rünnanud, alustas Nõukogude Liit talle salajase lisaprotokolliga lubatud territooriumi vallutamist. Seejärel on kir-jutatud, et 28. septembril sõlmisid Saksamaa ja Nõukogude Liit sõprus- ja piiri-lepingu, kus täpsustati mõjusfääre; sellele ja 23. augusti lepingule tuginedes nõudis Stalin Balti riikidelt vastastikuse abistamise lepingu sõlmimist ja baaside paiguta-mist nende territooriumile. Autor rõhutab, et Eesti, Läti ja Leedu valitsus olid sun-nitud Nõukogude valitsuse nõudmistega nõustuma ning et selle tulemusel viidi nende territooriumile Nõukogude väed (seda justkui julgeoleku kindlustamiseks), seejärel aga kehtestati nõukogude võim ja Baltikum läks Nõukogude Liidu koos-seisu. Soome Talvesõja kohta on tõdetud, et Nõukogude-Soome sõja tõttu visati Nõukogude Liit Rahvasteliidust välja kui agressor ja sattus seejärel isolatsiooni. Ja lõpuks leiab autor, et püüdes laiendada oma välispoliitilisi ülesandeid, ei või-maldanud Nõukogude juhtkond totalitaarse diktatuuri tingimustes demokraatlikku otsuste langetamist ega arutelu alternatiivsete variantide üle.¹⁵

D. Ingeraineni koostatud õppevahendis “Isamaa ajalugu. Õppevahend” on lei-tud, et Müncheni leping oli pöördepunktiks Nõukogude välispoliitikas, mis põh-justas Molotovi-Ribbentropi lepingu sõlmimise, millele lisandus salajane lisa-

¹⁴ Вахрамеев А. В., Кулешов С. Г. Очерки истории советской внешней политики (1917–1991). Вузовская книга, Москва, 2006, 167.

¹⁵ Самыгин С. И. История России. Шпаргалки. Для студентов вузов. Москва, 2007, 111–112.

protokoll. Sellisel moel jaotasid Saksamaa ja Nõukogude Liit faktiliselt vähem kui kahe aastaga omavahel selles regioonis asuvad riigid ning koristasid (*вбравли*) 1941. aasta suveks ära neid eraldava neutraalsetest riikidest moodustunud barjääri. Edasi märgib autor, et 1939/40. aastal toimus mõjusfääride jaotus, Nõukogude Liit viis Eesti, Läti ja Leedu territooriumile oma väed ning 1940. aasta suvel faktiliselt annekteeris nimetatud riigid, olles pannud eelnevalt võimule kommunistliku valitsuse. Kui Balti riikidest rääkides on kasutatud kirjeldatud sõnastust, siis Rumeenia puhul on öeldud, et Nõukogude Liit okupeeris osa Rumeeniast, kuid sai nii tagasi territooriumi, mis oli 1918. aastani olnud Venemaa koosseisus. Autor tuleb lõpuks järgmisele järeldusele: 1939. aasta augustist kuni 1941. aasta juunini oli Saksamaa faktiliselt Nõukogude Liidu liitlane. Saksamaa ei sõlminud Nõukogude Liiduga mitte ainult majanduslepingut, vaid ka salajase sõjalis-poliitilise lepingu mõjusfääride jaotamiseks Euroopas; sellisel moel kaotas Nõukogude Liit ilmselt palju rahvusvahelise kogukonna silmis, ehkki ta oskas oma territooriumi suurendada tervelt 500 000 ruutkilomeetrit, tema elanikkond kasvas 23 000 000 inimese võrra ja lisaks sellele veel arenenud infrastruktuur. 1941. aasta juuniks oli nõukogude võim kehtestatud peaaegu kogu endise Vene impeeriumi territooriumil ja loodud sotsiaal-majanduslik ning materiaal-tehniline baas üldrahvaliku sõja pidamiseks.¹⁶

Moskva Riikliku Ülikooli ajaloo teaduskonna egiidi all välja antud õpikus “Venemaa ajalugu. Kolmas, täiendatud väljaanne” on märgitud, et olukorras, kus Saksamaa valmistus Poolat ründama ja Nõukogude Liit mõistis sõja möödapääsmatust, ise selleks mitte valmis olles, oli viimane seepärast sunnitud muutma oma välispoliitilist orientatsiooni ning sõlmima Saksamaaga mittekallaletungilepingu, millele lisandus salajane lisaprotokoll. Edasi on öeldud, et uues rahvusvahelises olukorras, 23. augustil Saksamaaga allakirjutatud salajasest lisaprotokollist ja 28. septembril sõlmitud lepingust tulenevalt, sõlmis Nõukogude Liit Eesti, Läti ning Leeduga lepingud, millega sai õiguse paigutada oma väed nimetatud riikide territooriumile; olukorras, kus Nõukogude väed asusid nimetatud riikides, viidi seal läbi seadusandlike organite valimised, mille võitsid kommunistlikud jõud. Seejärel on lühidalt tõdetud, et 1940. aastal läksid Eesti, Läti ja Leedu Nõukogude Liidu koosseisu. Kokkuvõtteks on nenditud, et Saksamaaga sõlmitud lepingute tulemusel lülitati Nõukogude Liidu koosseisu märkimisväärne territoorium, kus elas 14 000 000 elanikku, ja et maa piirid nihkusid 300–600 kilomeetrit läände. Lõpuks kõlab siiski stalinlikku välispoliitikat hukkamõistetev seisukoht: kui 23. augustil allakirjutatud leping oli Nõukogude Liidule teatud mõttes pealesunnitud samm, siis 23. augusti salajane lisaprotokoll ja 28. septembril sõlmitud sõprus- ja piirileping rikkusid mitme Ida-Euroopa riigi suveräänsust.¹⁷

Suhteliselt allikaid austavalt on kõrgkoolidele mõeldud õpikus “Venemaa ajalugu vanimatest aegadest meie päevadeni” 1939/40. aasta sündmusi kajastanud

¹⁶ **Ингерайнен Д. В.** Отечественная история. Учебное пособие. РИОР, Москва, 2006, 157–159.

¹⁷ **Орлов А. С., Георгиев В. А., Сивохина Т. А.** История России. Учебник. Третье издание, переработанное и дополненное. Проспект, Москва, 2007, 386–389.

V. Fjodorov, V. Morjakov ja J. Štšetinov. Autorid tõdevad selles, et 1939. aasta septembris-oktoobris nõudis stalinlik juhtkond Eestilt, Lätilt ja Leedult vastastikuse abistamise lepingu sõlmimist, järgmisel aastal aga süüdistas ta Balti riike lepingu rikkumises ning nõudis Moskva volinike kontrollitud rahvalitsuste moodustamist. Edasi on märgitud, et varsti pärast seda teostati Leedu ja Läti Seimi ning Eesti Riiginõukogu¹⁸ valimised, millel osalesid ainult kohalike kommunistlike parteide esitatud ning Nõukogude Liidu eriteenistuste kontrollitud kandidaadid. Lõpuks tõdevad autorid, et sellisel moel valitud parlamendid palusid võtta oma maa Nõukogude Liitu ja et 1940. aasta augusti lõpul¹⁹ see palve rahuldati; Nõukogude Liit sai juurde kolm liiduvabariiki.²⁰

Venemaa Teaduste Akadeemia Vene Ajaloo Instituudi egiidi all ja akadeemik A. Sahharovi toimetamisel välja antud kõrgkoolidele mõeldud õpikus “Venemaa ajalugu vanimatest aegadest tänase päevani” leiduvad järgmised seisukohad: Nõukogude valitsuse otsus sõlmida Hitleriga vastastikuse abistamise leping oli pealesunnitud samm; Saksamaaga allakirjutatud salaprotokollid panid aluse Nõukogude Liidu piiride laienemisele lääne suunas; Nõukogude Liidul õnnestus praktiliselt ilma aktiivse sõjalise tegevuseta ühendada aastail 1918–1920 eraldatud endise Vene impeeriumi territoorium; Nõukogude valitsuse surve tõttu olid Balti riigid sunnitud vastu võtma ettepaneku vastastikuse abistamise paktide sõlmimiseks; lepingute alusel viidi Balti riikide territooriumile Nõukogude väed ja algas sõjaliste baaside loomine; 1940. aastal moodustati Balti riikides nõukogude-sõbralikud rahvalitsused; 1940. aasta juulis toimunud valimistel võitsid kommunistid, kes kuulutasid välja nõukogude võimu ja pöördusid Nõukogude Liidu Ülemnõukogu poole palvega võtta Läti, Leedu ning Eesti Nõukogude Liidu koosseisu; lääneriigid hindasid seda akti kui anneksiooni.²¹ Ultimaatumist ja okupatsioonist pole õpikus räägitud.

Eelkirjeldatud õpikust erineb Moskva Rahvusvaheliste Suhete Instituudi (diplomaatide kooli) õpik “Rahvusvaheliste suhete ajalugu 1918–1939”. Selles on kirjutatud, et Molotovi-Ribbentropi lepingu salajase lisaprotokolli ja 28. septembril sõlmitud sõprus- ja piirilepingu alusel läksid (või lülitati) Eesti, Läti ja Leedu Nõukogude Liidu koosseisu; 1989. aasta detsembris võttis NSV Liidu rahvasaadikute II kongress vastu spetsiaalse määruse, milles tunnistati salajase lisaprotokolli olemasolu; see kuulutati juriidiliselt küündimatuks ja kehtetuks; sellega pandi küsimärgi alla Balti riikide Nõukogude Liiduga ühinemise õiguslik ning ideoloogiline legitiimsus, ehkki veel toonase ametliku versiooni järgi olid Balti riigid astunud Nõukogude Liitu vabatahtlikult.²²

¹⁸ 1940. aasta juulis toimusid Eestis Riigivolikogu, mitte Riiginõukogu valimised.

¹⁹ Tegelikult augusti algul.

²⁰ Федоров В. А., Моряков В. И., Щетинов Ю. А. История России с древнейших времен до наших дней. Учебник. Кнорус, Москва, 2008.

²¹ История России с древнейших времен до наших дней. Учебник. Под редакцией доктора исторических наук, профессора, академика А. Н. Сахарова. Проспект, Москва, 2007, 662.

²² Сидоров А. Ю., Клейменова Н. Е. История международных отношений 1918–1939. Москва, 2006, 288–299.

Kuid oleks ülekohtune süüdistada selliste seisukohtade tingimusteta omaksvõtmises kõiki vene ajaloolasi. Osa neist leiab, et 1940. aastal Balti riikides toimunud sündmustes oli otsustav osa Punaarmeel. Nad ei eita, et nn juunirevolutsioon Baltikumis toimus Nõukogude tankide toetusel. Näitena võib nimetada 2006. aastal Leedu Ajaloo Instituudi ja Venemaa Teaduste Akadeemia Üldajaloo Instituudi ühisväljaandena Vilniuses ilmunud dokumentide kogumiku “Nõukogude Liit ja Leedu Teise maailmasõja aastatel. Leedu Vabariik (märts 1939–august 1940)” I köidet.²³ Enamik kogumikus avaldatud dokumentidest käsitleb baaside ajastut. Väiksem osa dokumentidest on pühendatud 1940. aasta suvel toimunud okupeerimisele. Leedu ja vene ajaloolaste ühistöös valminud dokumentide kogumik annab hea ülevaate Nõukogude valitsuse ekspansiivsest poliitikast Balti riikide suhtes aastatel 1939–1940.

Peab märkima, et veel tänapäeval eelistavad vene ajaloolased enam tegelda Soome Talvesõja või Poolaga seonduva uurimisega. Nõukogude ajaga võrreldes võiks praeguse Venemaa lähenemises Balti riikides 1939/40. aastal toimunule tuua järgmisi erinevusi: 1) Molotovi-Ribbentropi pakti salajase lisaprotokollile olemasolu reeglina ei eitata; 2) valdavalt on loobutud nn revolutsiooniteooriast. Selle asemel räägitakse Balti riikide sisepoliitilisest kriisist; 3) valdavalt on loobutud väidetest, et Nõukogude välispoliitika oli suunatud rahu säilitamisele ja Balti riikide kaitsmisele. Selle asemel räägitakse strateegilistest eesmärkidest ja vajadusest kindlustada oma piiride julgeolekut; 4) Balti riike ei süüdistata enam Nõukogude-vastase sõjalise agressiooni ettevalmistamises.

Väljendit *okupatsioon* kasutab Balti riikide puhul vaid mõni üksik autor. Kuid okupeerimise fakti üldiselt ei tunnustata. Väidetakse, et okupatsioonist saaks rääkida siis, kui 1940. aastal oleks Balti riikide ja Nõukogude Liidu vahel valitsenud sõjaseisukord või kehtinud sõjaväeline okupatsioonirežiim.

Kui vaadelda, mida on Venemaal Balti riikide XX sajandi ajaloo kirjutatud, siis selgub, et teema on teatud moel väga delikaatne. Eri rahvaste lähenemine oma minevikule on olnud erinev ja jääb selleks ka tulevikus. Sageli määravad selle poliitilised ja ideoloogilised lähtekohad. Pole õigustatud lootus, et mõni suurrahvas suudaks oma ajalugu kergelt ümber hinnata ja minevikus tehtud kuritegusid jäägitult tunnustada. Tõsi, mõned rahvad on oma minevikus tehtud vigu ja kuritegusid siiski tunnistanud. Veel pole saabunud see aeg, kus ka Venemaal kirjutatakse Balti riikide XX sajandi ajalugu nii, et saaksime valdavat osa ajalookirjutandusest aktsepteerida. Kuid ei saa eitada ka seda, nagu ei mõistaks kõik vene ajaloolased probleemi olemasolu. Mitmel konverentsil on kõlanud nende suust üleskutsed, et Venemaa peaks oma kontseptsioonid Ida-Euroopa ajaloo osas ümber hindama ja ehkki Nõukogude Liit vabastas Ida-Euroopa fašismist, viis ta sealsetele rahvastele kaela oma ikke.

²³ СССР и Литва в годы Второй мировой войны. Том I. СССР и Литовская республика (март 1939–август 1940 гг.). Сборник документов. Koost A. Каспаравичюс, Ч. Лауринаичюс, Н. Лебедева. LII leidykla, Vilnius, 2006.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi toetusel (grant nr 6896), resümees on tõlkinud Ene Inno USA-st.

SOVIET BALTIC POLICY IN 1939–1940 AS REFLECTED IN RUSSIAN PUBLICATIONS

Magnus ILMJÄRV

The events of 1939–1940 in the Baltic States represent one of those historical topics that continue to attract interest and prevent even today normalization of relations between the Baltic States and Russia. This article gives a survey of how the events of 1939–1940 in the Baltic States are viewed in today's Russia. This is a topic that merits a much more thorough analysis than is possible here. The aim of the article is to look at how Russian publications treat the 1939 pacts with the Baltic States providing for Soviet bases, their subsequent occupation and annexation and to compare today's approaches with approaches that prevailed during the Soviet era. A survey of publications from Soviet time reveals certain mindsets that carry over to the present day.

The subjects of this study are publications of popular history, monographs, study guides and materials aimed at applicants to institutions of higher learning, as well as texts and compilations of documents intended for the students at these institutions.

Throughout the period when the Baltic States remained annexed to the Soviet Union as its member states, it was impossible to treat the said subject objectively. Historical science serving Soviet propaganda was mainly involved with workers' and revolutionary movement issues, which were tied to questions of foreign policy.

It was emphasized that the force that moved history was the masses, i.e. the working class. Soviet treatment of history was characterized by one-sidedness—starting from a communist world-view and interpreting and reflecting history in a light favourable to the Soviet Union. The Soviet Union was portrayed as a state that had a pathological love of peace, thanks to which a rather peculiar picture developed in historiography: whereas other states approached foreign relations with an eye on their own self-interest, the Soviet Union occupied itself with demonstrating to the world its love of peace and struggle for peace. According to Soviet historiography, the Soviet Union also always acted as the protector of the independence of the Baltic States.

It must be noted that the current Russian historians prefer to occupy themselves studying the Finnish Winter War or Polish topics. In comparison to the Soviet era, it is possible to point to some basic differences in the approach to the events of 1939–1940 in the Baltic States that are characteristic of today's Russia:

1. The existence of the secret protocol of the Molotov–Ribbentrop Pact is not denied. 2. Having discarded the so-called revolution theory, they talk instead of an internal political crisis in the Baltic States. 3. Assertions that Soviet foreign policy was aimed at preserving peace and protecting the Baltic States are no longer made. Instead the discussion is about strategic objectives and the need to secure their own borders. 4. The Baltic States are no longer accused of preparing for armed aggression against the Soviet Union.

Only a very few authors use the term “occupation” in relation to the Baltic States. The fact of occupation is not recognized. It is asserted that one could speak of occupation only if in 1940 the Baltic States and the Soviet Union had been at war or if there had been a military occupation.

When we take a look at what is written in Russia about the history of the Baltic States in the 20th century, it becomes evident that this is in certain ways a very delicate subject. Different nations have approached their pasts differently and this will remain true in the future. This is often determined by the political and ideological points of departure. It would be naïve to hope that a great power could easily reassess its own history and acknowledge all crimes committed in the past. It is true that some nations have acknowledged their past mistakes and crimes. The time has not yet come when Russia too would write the history of the Baltic States in the 20th century so that we could agree with it.